

Emy Koopman

Hoe lezers lijden lezen.

Een casus uit de empirische esthetica¹

Wat hebben literatuur en psychologie elkaar vandaag de dag nog te bieden, nu wij niet langer met Freud alle verhalen als uitingen van onbewuste castratieangst zien? In dit artikel laat Emy Koopman, afgestudeerd in zowel de Literatuurwetenschap als de Psychologie, zien hoe de twee vakgebieden door een empirische benadering van de literatuur met elkaar te verenigen zijn. Literatuurwetenschappers kunnen wel blijven gissen naar de betekenis van een tekst, en eindeloos discussiëren over hun interpretatie ervan, maar wat vinden de lezers? Emy Koopman doet verslag van haar onderzoek naar lezersreacties op verkrachtingsscènes en demonstreert daarmee onder meer dat de schoonheid van de tekst de walging om de inhoud ervan niet uitsluit.

Het vakgebied van de psychologie had zich niet zo kunnen ontwikkelen als het heeft gedaan zonder de hulp van tragedies, verhalen en romans en de interpretatie van die literaire werken. Beroemde grondleggers van de psychologie als Sigmund Freud, Carl Gustav Jung en William James werden allemaal op hun eigen manier geïnspireerd door literatuur. Freuds verwoede pogingen om praktisch elke tekst te interpreteren als een uiting van castratieangst kwamen zijn geloofwaardigheid niet ten goede, maar als geen ander liet hij zien hoe literatuur illustraties kan bieden van patronen van menselijk denken en handelen. Toen binnen de psychologie de roep om verdere verwetenschappelijking steeds groter werd, verschoof de filosofische tekstinterpretatie naar de achtergrond. Zogenaamde ‘behavioristen’ als Watson en Skinner moesten niets hebben van introspectieve speculatie. Het positivistische uitgangspunt was dat als de psychologie serieus wilde worden genomen als wetenschap ze alleen moest bestuderen wat zichtbaar was en dus te verifiëren of falsifiëren, namelijk gedrag. Protest tegen die visie kon niet uitblijven en in de tweede helft van de twintigste eeuw werd die puur behavioristische benadering grotendeels vervangen door een cognitieve benadering: psychologie zou hypothesen moeten genereren over

¹ Met dank aan Els Andringa voor haar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

de *denkprocessen* van mensen. De toon was toen echter al gezet: psychologie was al lang niet meer zo ‘geesteswetenschappelijk’ als ze ten tijde van Freud was geweest, ze was nu een gebied tussen ‘zachte’ en ‘harde’ wetenschap in, en zou proberen op systematische en empirische wijze menselijk gedrag te verklaren en voorspellen volgens zekere wetmatigheden. De menselijke geest moest meetbaar worden gemaakt.

Dit betekent niet dat de invloed van Freud en van de psychoanalyse verdwenen is. Terwijl verzekeraars besloten psychoanalytische therapie niet langer te vergoeden en de cognitieve gedragstherapie triomfeert bij GGZ-instellingen, heeft de literatuurwetenschap de enigszins verweesde psychoanalyse liefdevol in de armen gesloten; grote namen binnen het literatuurwetenschappelijke veld zijn veelal diegenen die hebben doorgeborduurd op de lessen van Freud. Van Lacan tot Kristeva tot Deleuze en van semiotiek tot genderkritiek: psychoanalyse is niet weg te denken uit de letterenfaculteiten.² Maar in plaats van dat psychologie en literatuurwetenschap nader tot elkaar zijn gekomen, lijken ze als wetenschappelijke disciplines sinds de jaren zeventig steeds verder uit elkaar te zijn gegroeid. De psychoanalyse van de letterenfaculteiten heeft weinig raakvlakken meer met de cognitieve benadering van de sociale wetenschappen. Deze verwijdering lijkt zich alleen maar verder voort te zetten met de nadruk op neurologisch onderzoek, dat via hersenscans probeert tastbaar ‘bewijs’ te vinden voor fenomenen van verliefdheid tot aandachtsstoornissen.

Er is echter een substroming die opereert op het kruisvlak van psychologie en letteren, een substroming die probeert de effecten van fictie, teksten, artistieke producten in kaart te brengen. Dit is de zogenaamde ‘empirische esthetica’ of ‘empirische literatuurwetenschap’,³ die vooral beoefend wordt in Duitsland, als logische consequentie van de receptie-esthetica van de *Konstanzer Schule* (Hans Robert Jauss en Wolfgang Iser), en in Noord-Amerika. Soms gebeurt dit door literatuurwetenschappers die zich de methoden van sociale wetenschappen eigen hebben gemaakt, soms ook door psychologen geïnteresseerd in literatuur. Literatuurwetenschappers die zich op empirische wijze bezig willen houden met literatuur moeten vaak hun toevlucht zoeken

² In Frankrijk is de psychoanalyse ondergebracht bij de letterenfaculteit, vandaar dat vooral Franse denkers van invloed zijn op dit gebied.

³ Onder ‘empirische literatuurwetenschap’ kunnen meerdere vormen van onderzoek worden verstaan, zoals receptie-onderzoek aan de hand van recensies, sociologisch onderzoek naar bijvoorbeeld verkoopstrategieën, et cetera. Ik concentreer mij hier op lezersonderzoek. ‘Empirische esthetica’ is aan de ene kant een breder onderzoeksgebied dan ‘empirische literatuurwetenschap’ – het kijkt immers naar verschillende kunstvormen – en aan de andere kant smaller: het concentreert zich op effecten op de toeschouwer/lezer van esthetische elementen (de beleving van kunst).

bij afdelingen als communicatiewetenschappen en media studies. Populaire kunstuitingen lijken zich beter te lenen voor een statistische benadering: het effect van blockbusters en veelverkochte games op het menselijk denken en handelen zou immers relevanter kunnen worden genoemd en is schijnbaar gemakkelijker te realiseren dan het systematisch in kaart brengen van de denkprocessen die James Joyce's *Ulysses* in gang zet. De 'meerdere' van literatuur – een van de weinige kenmerken van literatuur waar critici het door de eeuwen heen over eens lijken te zijn – staat het uitvogelen van wetmatigheden in reacties van lezers in de weg, zo stellen vooral literatuurwetenschappers zelf. Daarnaast is voor de meeste letterenstudenten statistiek afschrikwekkend; een historische of hermeneutische benadering van een tekst is veel aantrekkelijker. Dergelijke benaderingen zijn zeker waardevol, maar zodra er gespeculeerd wordt over het effect dat een tekst op een lezer heeft (zoals Jauss en Iser deden), komt er een wetenschappelijke noodzaak om de hoek kijken om die speculaties te toetsen aan de werkelijke ervaringen van lezers.

Om te laten zien hoe de empirische literatuurwetenschap te werk gaat en welk soort psychologische en literatuurwetenschappelijke vragen dergelijk onderzoek kan beantwoorden, wil ik hier verslag doen van een onderzoek dat ik in 2009 heb gedaan in Toronto met professor Gerald Cupchik en Michelle Hilscher, beiden werkzaam aan de psychologiefaculteit van de University of Toronto en gespecialiseerd in de empirische esthetica.⁴ Het onderzoek betrof de vraag hoe lezers reageren op literaire verbeeldingen van verkrachting. Binnen media studies zijn verschillende onderzoeken gedaan naar reacties van publiek op verbeeldingen van seksueel geweld. Het ging daarbij echter altijd om audiovisuele verbeeldingen, waarbij doorgaans gekeken werd welk soort films in welke mate opwindend verhoogden, terwijl andere reacties genegeerd werden (e.g. Abel, Barlow, Blanchard en Guild 1977; Barbaree, Marshall en Lanthier 1979; Farkas 1979; Schmidt 1975). Zo verkregen Malamuth, Heim en Feshbach (1980) en Malamuth en Check (1980) bij hun porno-experimenten de hoopvolle uitkomst dat opwindend grotendeels bepaald wordt door de perceptie van de gedomineerde partij: alleen als de vrouw in het filmpje volgens de mannelijke deelnemers ook seksueel opgewonden was konden ze dat zelf worden. Voor zover wij wisten, is er nog geen onderzoek gedaan naar reacties van lezers op literaire verbeeldingen van verkrachting, al zijn er wel interessante literatuurwetenschappelijke

⁴ Ik hanteer hierbij niet de systematiek van een sociaal-wetenschappelijk artikel, maar geef een meer verhalende versie van het onderzoek. Wie benieuwd is naar de precieze operationalisering en statistische uitkomsten verwijs ik naar het artikel 'Reader Responses to Literary Depictions of Rape' (Koopman, Hilscher en Cupchik, in druk).

beschouwingen gegeven binnen met name de genderkritiek. (zie bijvoorbeeld Higgins en Silver 1991; Tanner 1994) Bij literaire teksten over verkrachting spelen ook hele andere onderzoeksvragen dan bij pornografische materie. Waar wij met name benieuwd naar waren was hoe literaire teksten ingrijpen op empathie en betrokkenheid van lezers ten opzichte van personages en de verhaalwereld. Zouden esthetische elementen in de tekst zoals beeldspraak de emotionele en intellectuele reacties op gewelddadige passages verzwakken of juist versterken? En gaan emotionele en intellectuele reacties gelijk op of sluiten zij elkaar uit?

Morrison versus Coetzee

Binnen de geesteswetenschappen is het een belangrijk debat in hoeverre esthetisering van lijden ‘gelegitimeerd’ is en onder welke voorwaarden. (zie bijvoorbeeld Sontag 2003) Deze discussie leeft vooral in de context van Holocaustrepresentaties. Beroemd is Adorno’s uitspraak dat het schrijven van poëzie na Auschwitz barbaars is, met de achterliggende redenering dat esthetisering van lijden onrecht doet aan het lijden van werkelijke slachtoffers. (Adorno 1977) Wat recentelijker hebben twee gewaardeerde romanciers zich uitgelaten over de ethiek van esthetisering bij beschrijvingen van geweld en lijden: J.M. Coetzee en Toni Morrison. Hun standpunten zullen hier als globale hypothese dienen welke lezersreacties door welk soort literaire verbeelding van een gruwelijke gebeurtenis kunnen worden uitgelokt.

In zijn essay ‘Into the Dark Chamber’ (1992) vertelt Coetzee hoe fascinerend auteurs het vinden om zich scènes van menselijk lijden voor te stellen, zich voor te stellen wat er zich afspeelt in die donkere kamer waar de folteraar huist. (Coetzee 1992: 363) Volgens Coetzee is zowel de mystificatie van de pijn van de ander als de fascinatie van de auteur ervoor beschamend. Het creëren van angstige fantasieën is namelijk precies het machtsmiddel waarmee de ene groep of persoon de andere onder de duim houdt. Zowel door lijden compleet te negeren als door obscene verbeeldingen ervan te produceren speel je die onderdrukingsmechanismen in de kaart, aldus Coetzee. (1992: 364) De lezer kan zich dan verlustigen in het geweld, in plaats van over machtsmechanismen na te gaan denken. De ware uitdaging voor een auteur is om pijn, geweld en dood te beschrijven zonder ‘lyrical inflation’, dus zonder het poëtiseren van de donkere kant (1992: 365) Je kunt zeggen dat Coetzee met dit essay een betoog tegen de esthetisering van lijden hield. Als je kijkt naar zijn romans blijkt ook dat de gruwelijkste scènes doorgaans op originele manier omzeild worden in plaats van poëtisch beschreven: in zowel

Waiting for the Barbarians als *Foe* zien we alleen de lichamelijke tekenen van de martelingen die personages hebben ondergaan en in *Disgrace* blijft de verkrachting van Lucy buiten beeld. Het begrensde perspectief van Coetzee's vertellers en de dwarse, zwijgende houding van de lijdende personages betekent voor lezers telkens dat ze moeten proberen het lijden van de ander te begrijpen zonder dat ze een beeld ervan voorgeschoteld krijgen. Idealiter leidt dit tot kritische reflectie.

Toni Morrison heeft een compleet andere visie op het verbeelden en esthetiseren van lijden. Zij heeft in interviews gesteld dat esthetisering haar helpt om gruwelijke gebeurtenissen zo te verbeelden dat een lezer in staat is in aanraking te komen met het lijden van een ander. (in Taylor-Guthrie 1994: 164) Esthetisering betekent voor haar echter niet bloemrijk proza, maar een evocatieve, zuinige beeldtaal. Morrison wil daarbij wel dat de lezer kijkt naar het lijden dat heeft plaatsgevonden. Wat betreft de verkrachtingsscène in *The Bluest Eye* heeft Morrison aangegeven dat ze de lezer aan de hand mee wil nemen om een voyeur te worden. (Taylor-Guthrie 1994: 164). Ze doet dat in die scène door het perspectief te kiezen van de dader en tegelijkertijd een discours te bezigen dat veel poëtischer is dan wat deze dader zelf zou gebruiken, zoals de observatie 'the creamy toe of her bare foot scratching a velvet leg'. (Morrison, 1970: 128) Gedurende de scène kiest Morrison steeds zorgvuldig zinnelijke bijvoeglijke naamwoorden die beelden oproepen.

De posities van Coetzee en Morrison kunnen we tegenover elkaar zetten: terwijl Morrison lijden laat zien en esthetiseert in een poging de lezer mee te krijgen en begrip op te wekken bij die lezer, schermt Coetzee het lijden juist af, om de limiet van wat we kunnen begrijpen te benadrukken. Beide schrijvers schrikken er niet voor terug om zich uit te laten over ethische kwesties, om hun auteursintentie uit te spreken. Via Coetzee en Morrison is tot dusver alleen een hermeneutische benadering besproken. De vraag is nu hoe lezers daadwerkelijk reageren op verschillende manieren waarop lijden – in dit voorbeeld: verkrachting – verbeeld wordt. Welke positie – verbergen of laten zien van lijden, en niet esthetiseren of juist wel – leidt in de praktijk tot het oproepen van meer empathie en welke leidt tot meer kritische reflectie? Bij teksten over verkrachting zou men kunnen verwachten dat een esthetische verbeelding inspeelt op erotische verlangens, deze versterkt. Aan de andere kant kan er, misschien juist als erotische gevoelens worden aangewakkerd, iets gaan wringen bij de lezer, en kan hij of zij door de

esthetisering aangezet worden kritisch te reflecteren op de tekst. Om dit na te gaan moeten we lezersonderzoek doen.

Opzet lezersonderzoek verkrachtingsscènes

In ons onderzoek hebben we vier literaire verkrachtingsscènes geselecteerd om aan lezers voor te leggen. De respondenten waren 34 studenten van de universiteit van Toronto, 13 mannen en 21 vrouwen. Hun gemiddelde leeftijd was 24,5 jaar. Thuis lazen zij alle vier fragmenten en beantwoordden na het lezen van elke tekst een aantal vragen op een papieren vragenlijst. De geselecteerde teksten voldeden aan verschillende randvoorwaarden: ze moesten rond de 1500 woorden zijn (of heel gemakkelijk ingekort kunnen worden tot 1500 woorden zonder dat cruciale informatie verloren ging) en ze waren allemaal geschreven vanuit een vrouwelijk slachtofferperspectief. Van alle teksten was een Engelstalige versie beschikbaar en de teksten verschilden onderling niet te sterk qua soort verkrachting. Het ging hierbij om de volgende romans:

A. <i>l'Enfant méduse</i> van Sylvie Germain	- impliciet, esthetisch
B. <i>We Were the Mulvaneys</i> van Joyce Carol Oates	- impliciet, alledaags
C. <i>The Women of Brewster Place</i> van Gloria Naylor	- expliciet, esthetisch
D. <i>Baise-moi</i> van Virginie Despentes	- expliciet, alledaags

Twee van deze teksten – *Baise-moi* en *The Women of Brewster Place* – gaan over een groepsverkrachting, die zeer expliciet in beeld is gebracht: de verkrachting krijg je als lezer van dichtbij te zien, lichaamsdelen worden benoemd en er is sprake van veel fysiek en verbaal geweld. De twee andere hebben een minderjarige hoofdpersoon, die door een onbekende werd verkracht, deze verkrachting in deze teksten wordt zeer impliciet overgebracht: de verkrachting wordt omfloerst beschreven, met een afstand in tijd en ruimte (flashbacks van het slachtoffer naar de verkrachting), pas gaandeweg wordt duidelijk dat er sprake is/was van verkrachting. Enkele inhoudelijke verschillen tussen de teksten binnen deze condities – de expliciete en de impliciete – waren niet uit te sluiten. Zo worden bij Despentes twee vrouwen verkracht terwijl er bij Naylor één slachtoffer is, en is het duidelijk dat het meisje bij Germain nog jonger is dan het meisje bij Oates. We hebben de teksten hierop niet gemanipuleerd, maar we hebben wel het

woord ‘stiefbroer’ in het fragment van Germain vervangen door ‘hij’, omdat de incest een extra lading aan haar tekst geeft die bij Oates ontbreekt. Zo werden de reacties op de teksten beter vergelijkbaar.

Naast het verschil in expliciete verschilden de vier teksten groepsgewijs op esthetisering. ‘Esthetisering’ is een globale term, die op meerdere manieren ingevuld kan worden. In ons onderzoek hebben we een ruime operationalisering aangehouden, waarbij we teksten die een meer alledaags taalgebruik aanhielden hebben gelabeld als ‘niet esthetisch’ en teksten waarin uitgebreid gebruik werd gemaakt van stijlmiddelen als beeldspraak, herhalingen en contrasten als ‘esthetisch’. In de expliciete fragmenten is Desportes’ taalgebruik alledaags en grof, dat van Oates alledaags en gedistantieerd, zij sluit aan bij de belevingswereld van haar hoofdpersoon: een net en populair, christelijk middelbare schoolmeisje. Germain schrijft buitengewoon beeldend; zo opent zij de scène met een omineuze aankondiging hoe het ochtendlicht tevergeefs probeert het slot van een deur te openen. Naylor probeert – vooral via metonymia en verplaatsingen – de scène zo lichamelijk mogelijk te maken: niet de mond van haar slachtoffer schreeuwt, maar haar ogen, en er is sprake van ‘the face that was pushing his tearing pain inside of her body’. (Naylor 1982: 170) In hoeverre de teksten van Germain en Naylor ‘esthetischer’ kunnen worden genoemd dan de andere twee blijft echter voer voor discussie. Oates’ subtielere stijl zal door velen ‘mooier’ worden gevonden dan Germain’s bloemrijke stijl. Om die twee aspecten van esthetisering (objectief te signaleren hoeveelheid beeldspraak en subjectieve ervaring van schoonheid) mee te nemen hebben we in onze vragenlijst een item opgenomen waarin gevraagd werd hoe mooi men de tekst vond.⁵

Na het lezen van elk fragment beantwoordden de respondenten vragen over de volgende constructen op een zevenpuntsschaal van ‘helemaal niet’ tot ‘heel sterk’:

1. Afstand versus betrokkenheid: hoezeer voelde je je opgenomen in de verhaalwereld?
2. Empathie met het slachtoffer: in hoeverre kon je de emoties van het slachtoffer voelen?
3. ‘Empathie’ met de dader(s): in hoeverre kon je de *drive* van de dader voelen?
4. Perceptie van stilistische schoonheid.

⁵ Het is vanzelfsprekend de vraag in hoeverre esthetisering en impliciete te scheiden zijn, aangezien binnen de literatuurwetenschap zaken als meerduidigheid, open plekken en allusies ook vaak als kenmerk van het literair-esthetische worden gezien. In dit onderzoek is geprobeerd beide zaken te scheiden om zowel de invloed van beeldspraak als van expliciete te kunnen bekijken.

5. Focus op stijl of op gebeurtenissen (1= vooral gericht op stijl, 7= vooral gericht op gebeurtenissen).
6. Perceptie van realisme/geloofwaardigheid.
7. Ervaring van negatieve spanning ('tension').
8. Emotionele versus intellectuele respons: wekte het fragment vooral gevoelens of vooral gedachten op? (1= vooral gevoelens, 7= vooral gedachten).
9. Walging versus opwinding (1= vooral walging, 7 = vooral opwinding).
10. Morele verontwaardiging versus seksuele fantasie (via auteur): denk je dat de focus van de auteur ligt op het opwekken van morele verontwaardiging of op het beschrijven van een seksuele fantasie? (1= morele verontwaardiging, 7= seksuele fantasie).
11. Esthetische houding: maakte het besef dat de tekst fictieel was een verschil voor je ervaring?
12. Meer lezen: zou je, na het lezen van dit fragment, meer van deze auteur willen lezen?

Hiernaast werd een open vraag gesteld: hoe denk je dat de stijl van het fragment je gevoelens en gedachten heeft beïnvloed? Antwoorden op die vraag werden systematisch gecodeerd door Michelle Hilscher en mij.

Resultaten lezersonderzoek verkrachtingsscènes

Via statistische analyse (de zogenaamde ANCOVA-toets: analysis of covariance) is gekeken of expliciteit en esthetisering effecten hadden op bovenstaande constructen. Hierbij is gecontroleerd voor effecten van geslacht, opleiding (bachelor versus master) en moedertaal van de respondent (al dan niet Engels). Effecten die hieronder genoemd worden kunnen dus niet worden toegeschreven aan die individuele verschillen tussen respondenten. Ik beperk mij hieronder tot een beschrijving van de meest relevante uitkomsten in het licht van de eerder genoemde vraagstelling.⁶

Allereerst is het voor de rest van de resultaten van belang dat zowel expliciteit als esthetisering een significant effect had op de perceptie van stilistische schoonheid: de (esthetische) tekst van Naylor werd veel mooier werd gevonden dan de (alledaagse) tekst van

⁶ Voor een uitvoeriger en technischer uitwerking van de resultaten verwijs ik wederom naar Koopman, Hilscher en Cupchik (in druk).

Despentes, maar onze respondenten zagen niet veel verschil tussen de twee impliciete teksten: zij vonden beide impliciete teksten mooier dan de expliciete. Oftewel: esthetisering is relatief valide gemeten voor de expliciete conditie, maar niet voor de impliciete conditie.

De expliciete teksten vonden de lezers dus minder mooi. Overeenkomstig hiermee waren ze bij deze teksten veel sterker gefocust op gebeurtenissen dan op stijl. Ook ervoeren lezers na het lezen van de expliciete fragmenten een sterkere ‘empathie’ met de dader (dat wil zeggen dat ze zijn *drive* konden voelen) dan na het lezen van de impliciete fragmenten. Deze uitkomsten zijn niet zo verrassend, omdat er in de expliciete fragmenten ook meer ‘actie’ voorkwam. Interessanter zijn de interactie-effecten tussen esthetisering en expliciete die werden gevonden voor ‘betrokkenheid’ en ‘empathie’: binnen de expliciete conditie werd bij de geësthetiseerde tekst een veel sterkere opname in de verhaalwereld ervaren en veel sterkere empathie met het slachtoffer. Op beide vragen scoorden lezers ruim een punt lager voor Despentes dan voor Naylor. Bij Naylor's esthetisch-expliciete tekst ervoeren lezers dus een veel sterkere empathie en betrokkenheid dan bij Despentes' alledaagse-expliciete tekst. Binnen de impliciete conditie maakte esthetisering niets uit voor betrokkenheid en empathie.⁷

Voor de open vraag konden de antwoorden verdeeld worden in de volgende categorieën:

1. *Stijl*: opmerkingen over literariteit of stilistiek. Voorbeeld: ‘This excerpt is a lot more stylistic than the last’.
2. *Directheid*: opmerkingen over de directheid/het realisme van het fragment. Voorbeeld: ‘The style is very straightforward and clear-cut’.
3. *Bruutheid*: opmerkingen over hoe bot, bruut of wreed het fragment is, zowel wat betreft de gebeurtenissen als qua beschrijving. Voorbeeld: ‘The style with the rough descriptions was very brutal’.
4. *Positieve waardering*: waarderende opmerkingen over de stijl, het fragment als geheel, of over hoe stijl en inhoud samenvallen. Voorbeeld: ‘I was fascinated by the description and style’.

⁷ Bij de interactie-effecten moet wel opgemerkt worden dat het vanuit een sociaal wetenschappelijk oogpunt bij gebruik van slechts vier fragmenten niet geheel gerechtvaardigd is om te kijken naar interactie-effecten, aangezien men dan uitspraken baseert op slechts één casus (d.w.z.: het verschil in reacties op twee idiosyncratische teksten). Vanuit literatuurwetenschappelijk oogpunt is het echter heel interessant te zien hoe mensen reageren op een specifieke tekst.

5. *Negatieve waardering*: opmerkingen die aangeven dat de stijl niet effectief of niet mooi is. Voorbeeld: 'The cliché phrases were distracting and lent an air of artificiality or distance/anonymity to the text'.
6. *Intellectuele respons*: opmerkingen dat het fragment gedachten losmaakte, of een antwoord dat in zichzelf blijk geeft van reflectie. Voorbeeld: 'it probes me to reflect more on the rape problem'.
7. *Nieuwsgierigheid*: opmerkingen die blijk geven van een behoefte om meer te weten te komen over context of personages. Voorbeeld: 'I was actually curious to find out more as I read it'.
8. *Afstand*: opmerkingen dat het niet mogelijk was om zich betrokken te voelen bij verhaalwereld of karakters. Voorbeeld: 'it made me feel both separated from the characters and unconnected to them'.
9. *Empathie/betrokkenheid*: opmerkingen dat men zich wel betrokken voelde bij de verhaalwereld of personages. Voorbeeld: 'I could feel Manu's emotions and point of view'.
10. *Ontzetting*: opmerkingen waaruit walging, shock, woede, of andere sterke emoties van ontzetting bleken. Voorbeeld: 'My own response was anger, repulsion and disgust and I feel as if these three emotions were triggered by the violence of the rape'.

De resultaten van de Ancova's voor de open vraag waren consistent met de resultaten voor de gesloten vragen. Wederom hadden zowel esthetisering als expliciteit een hoofdeffect op de ervaren stilistische schoonheid; zowel de esthetische als de impliciete fragmenten ontlokten meer opmerkingen over 'Stijl'. En vergelijkbaar met het interactie-effect tussen esthetisering en expliciteit op 'betrokkenheid' bij de gesloten vragen, werd hier een interactie-effect gevonden voor 'Afstand': lezers maakten significant meer opmerkingen over het ervaren van afstand bij de tekst van Desportes (alledaags-expliciet) dan bij die van Naylor (esthetisch-expliciet). Die afstand werd ook ervaren binnen de impliciete conditie, maar dan juist bij de esthetische tekst: bij de tekst van Germain werden meer opmerkingen over afstand gemaakt dan bij die van Oates. Deze resultaten doen het vermoeden rijzen dat bij literaire teksten die op impliciete wijze naar lijden verwijzen, esthetisering snel als overdreven en onnodig wordt ervaren. Bij expliciete scenes kan het ontbreken van esthetisering juist als te bruto worden ervaren. Dit was in elk geval

de ervaring van meerdere lezers bij het lezen van deze fragmenten: Germain vonden velen op een te bloemrijke wijze schrijven over verkrachting en Desportes vonden velen te grof.

Ten slotte is het relevant te vermelden dat het aantal gemaakte opmerkingen over ‘Ontzetting’ hoger was bij het fragment van Naylor dan bij alle andere fragmenten, terwijl de impliciete fragmenten tot veel ‘nieuwsgierige’ opmerkingen leidden.

We weten nu of er verschillen waren in de scores op constructen per fragment, maar het is ook relevant te weten of antwoorden op verschillende vragen samenhangen onafhankelijk van welk fragment gelezen werd, oftewel: of er bepaalde reactiepatronen naar voren komen.

Daarmee kunnen we bijvoorbeeld bepalen of empathie en reflectie samengaan of niet. Dit is onderzocht met een Factoranalyse, een statistische methode die gebruikt wordt om te kijken welke vragen samenclusteren, doordat een hoge score op het ene item samengaat met een hoge score op een ander item. Wat betreft de gesloten vragen kwamen we zo tot vier reactiepatronen:

1. *Emotionele betrokkenheid*. De items ‘Nabijheid’, ‘Empathie met het slachtoffer’, ‘(Negatieve) spanning’, ‘Focus op gebeurtenissen ipv stijl’ en ‘Perceptie van realisme’ hangen sterk samen. Kenmerkend voor een dergelijke reactie van emotionele betrokkenheid bij het vertelde is de volgende opmerking van een respondent: ‘I found that the highly realist style worked to draw me into the narrative, and to become attuned to the physical environment in which the rape took place, and also to attend to Lorraine’s corporeality.’
2. *Esthetische waardering*. Dit reactiepatroon wordt gekenmerkt door een waardering voor de stijl van het fragment. Voor lezers met zo’n reactiepatroon maakte het uit te weten dat de tekst fictieel was (‘Esthetische houding’), ze waren geneigd tot hoge scores op ‘Perceptie van realisme’ en ze wilden ‘meer lezen’.
3. *Opwinding*. Dit reactiepatroon geeft de samenhang aan tussen de neiging de tekst te zien als ‘Seksuele fantasie’ van de auteur en een ietwat verhoogde score op ‘Opwinding’. Een volledige seksuele reactie kan dit echter niet genoemd worden, aangezien de scores op deze twee schalen voor alle respondenten laag bleven. Het geeft dus eerder een iets mindere mate van walging en morele verontwaardiging aan. Gezien de sociale ongewenstheid om opwinding te rapporteren na het lezen van een verkrachtingsscene kan dit reactiepatroon evenwel relevant worden genoemd.

4. *Intellectuele provocatie*. Dit reactiepatroon wordt gekarakteriseerd door een combinatie van het ervaren van meer ‘gedachten’ dan gevoelens en een vermogen de ‘emoties van de dader’ te ervaren. Er kan dus sprake zijn van een poging de dader te begrijpen door de scene rationeel te benaderen.

Vanuit de antwoorden op de open vraag werden de volgende reactiepatronen gevonden:

1. *Positieve reactie*. Dit patroon bestond uit het geven van opmerkingen over ‘Positieve waardering’, ‘Empathie/betrokkenheid’, ‘Stijl’, ‘Directheid’ en een ‘Intellectuele respons’. Oftewel: opgaan in de tekst ging hierbij hand in hand met een aandacht voor en waardering van de stijl en het realisme van de scene, wat ook aanleiding gaf tot reflectie.
2. *Rationalisering uit Ontzetting*. Dit patroon bestond uit samenhangende scores op ‘Ontzetting’, ‘Bruutheid’, ‘Intellectuele response’ en ‘Nieuwsgierigheid’. Reflectie was hier dus gekoppeld aan een combinatie van afgrijzen over de wrede vertelling en nieuwsgierigheid naar de verdere context ervan. Wellicht zetten mensen met dit reactiepatroon rationalisering in als verdedigingsmechanisme om hun emoties van ontzetting te temperen. (vergelijk Lazarus and Alfert 1964)
3. *Negatieve reactie*. Dit patroon bestond alleen uit samenhangende scores op ‘Negatieve waardering’ en ‘Afstand’ en geeft daarmee een algemene afkeuring van het fragment aan, een weigering het dichterbij te laten komen, hetzij intellectueel hetzij emotioneel.

De reactiepatronen afgeleid uit de open vraag hingen ook samen met reactiepatronen op de gesloten vragen. De eerste kwantitatieve factor, *Emotionele Betrokkenheid*, hing positief samen met de tweede kwalitatieve factor, *Rationalisering uit Ontzetting*, terwijl deze negatief samenhang met de kwalitatieve factor *Negatieve reactie*. Oftewel: mensen die emotioneel en empathisch betrokken raakten bij de teksten over verkrachting, waren ook meer geneigd ontzet te zijn over de wreedheid van de tekst, terwijl zij tegelijkertijd graag meer wilden weten en op de tekst wilden reflecteren. Zij toonden dus een algemene openheid ten opzichte van de tekst, die logischerwijs haaks staat op het afwijzende reactiepatroon van *Negatieve reactie*. Zoals verwacht kon worden was er ook een positieve relatie tussen *Esthetische waardering* en *Positieve reactie*, beide reactiepatronen die blijk geven van een esthetische houding ten opzichte van het fragment.

Reflectie op de resultaten

Gedeeltelijk waren de resultaten van ons onderzoek voor de hand liggend: esthetische fragmenten en impliciete fragmenten worden ‘mooier’ gevonden, terwijl lezers zich bij expliciete meer concentreren op de gebeurtenissen dan op de stijl. Dit komt overeen met literaturopvattingen volgens welke zowel ambiguïteit als beeldspraak esthetische waardering opwekken. Zowel een impliciete beschrijving als een meer beeldende representatie geven de lezer in zekere zin de ruimte voor esthetische distantie. Echter, de sterke ervaringen van empathie en betrokkenheid bij het fragment van Naylor laten zien dat bij een zeer expliciet, gewelddadig fragment, een bepaald soort esthetisering (in dit geval het veelvuldig gebruik van metonymia, waarmee de lichamen van slachtoffer en daders nog dichterbij werden gebracht) die afstand teniet doet. Er kan voorzichtig gesteld worden dat onder bepaalde voorwaarden (in elk geval dat de esthetisering daadwerkelijk positief wordt gewaardeerd) een combinatie van expliciete en esthetisering een grotere empathische reactie teweeg kan brengen. Alleen expliciete, zoals Desportes die bracht, werd in dit onderzoek over het algemeen negatief gewaardeerd en als afstandelijk ervaren. Wat dat betreft heeft Morrison een punt dat esthetisering kan helpen de lezer dichterbij de scene van het lijden te halen. (Taylor-Guthrie 1994) Echter, als men dit zover doortrekt als Naylor kan het voor sommigen averechts werken: vijf respondenten stopten voortijdig met onze studie omdat zij dit specifieke fragment te heftig vonden.

Kritische reflectie hing niet zo direct samen met het soort fragment dat men voorgeschoteld kreeg als empathie; esthetisering en expliciete hadden bijvoorbeeld geen significant effect op het aantal ‘intellectuele’ opmerkingen op de open vraag. Mensen die kritisch reflecteren halen uit elk fragment wel iets om intellectuele opmerkingen over te maken. De reactie van intellectuele reflectie lijkt hiermee sterker persoonsgebonden dan de reactie van empathie. Zoals de reactiepatronen lieten zien hangen de emotionele reacties van zowel empathie/betrokkenheid enerzijds als ontzetting anderzijds wel samen met een neiging tot kritische reflectie. Het lijkt er dus op dat zonder emotie ook geen noodzaak tot reflectie gevoeld wordt, zoals bij het reactiepatroon ‘Negatieve reactie’. Als schrijvers, zoals Coetzee, reflectie op willen wekken, zouden zij er dus goed aan doen niet té afstandelijk te zijn in hun beschrijvingen. Dat empathie en betrokkenheid op hun beurt weer samenhangen met onder meer een aandacht voor de stijl van het fragment komt overeen met de resultaten van een eerdere studie van

Cupchik, samen met Braun, waarbij lezers in hun ‘close reading’ van een tekst zowel gevoeligheid voor stilistiek als voor emoties toonden. (Braun en Cupchik 2001)

Op ons onderzoek valt vanzelfsprekend het een en ander aan te merken. Zo is het de vraag in hoeverre reacties op deze vier fragmenten doorgetrokken kunnen worden naar literaire verkrachtingsscene (of zelfs: literatuur over lijden) in het algemeen. Onze keuze om ‘impliciteit’ en ‘esthetisering’ te scheiden is twijfelachtig, zoals ook blijkt uit het feit dat respondenten Oates’ fragment stilistisch ongeveer even ‘mooi’ vonden als dat van Germain. Hierbij speelt ook de kwestie of men een meer objectieve definitie van het begrip ‘esthetisering’ hanteert (in de zin van frequentie van stijlmiddelen) of een meer subjectieve. Een overdaad aan bloemrijk taalgebruik kan men wel zeer esthetisch noemen in de eerste zin van het woord, maar is al snel niet ‘mooi’ meer. Omdat wij daarbij de fragmenten zelf niet gemanipuleerd hebben was er geen sprake van een experimentele opzet, we weten alsnog niet in hoeverre het effect van Naylor's tekst te danken was aan haar gebruik van metonymia. Een probleem dat altijd speelt als men op zelfrapportage vertrouwt is in hoeverre respondenten zicht hebben op en eerlijk zijn over hun eigen reacties. Dit is zeker het geval bij zo’n gevoelig onderwerp als verkrachting.

Wat ik echter met dit artikel heb geprobeerd te laten zien, is hoe men via lezersonderzoek net een stapje verder kan komen dan speculatie als het gaat om de reacties die een tekst uit kan lokken. Aan de hand van dit onderzoek kan met meer zekerheid geclaimd worden dat de combinatie van expliciteit en esthetisering (zoals bij Naylor's tekst) kan leiden tot reacties van grote emotionele betrokkenheid en/of ontzetting, een reactie die bij een deel van de mensen gepaard gaat met meer kritische reflectie. Dit resultaat kan als uitgangspunt dienen voor verder lezersonderzoek, waarin gekeken wordt met verschillende teksten welke kenmerken van de tekst en van de lezer leiden tot empathische danwel intellectuele reacties. Door manipulaties uit te voeren binnen een literaire tekst (door bijvoorbeeld steeds één opvallend stijlkenmerk weg te laten of te vervangen door iets onopvallends) kan men erachter komen welke elementen in een tekst het meest bepalend zijn voor onze emotionele ervaring ervan. Dit is weer voor de narratologie, via welke deze empirische kennis uiteindelijk weer hermeneutische interpretaties van teksten ten goede kan komen. Uit bovenstaand onderzoek kan bovendien een bijdrage aan kennis over psychologische processen worden afgeleid: de reactiepatronen op de teksten ondersteunen namelijk Lazarus and Alferts (1964) bevinding dat mensen rationalisering gebruiken als verdedigingsmechanisme tegen overweldigende emoties. Dat zo’n reactiepatroon

op kan treden bij het lezen van een literaire tekst, geeft aan dat literatuur een grote impact kan hebben op de emotionele staat van de lezer. Literatuur is niet onschuldig en is mede hierom verdere bestudering vanuit verschillende perspectieven waard, van psychoanalyse tot empirische esthetica.

Literatuur

- Abel, G.G., Barlow, D.H., Blanchard, E., en D. Guild**, 'The components of rapists' sexual Arousal'. In: *Archives of General Psychiatry*, 34 (1977): 895-903.
- Adorno, T. W.**, 'Kulturkritik und gesellschaft'. In: R. Tiedemann (red.), *Gesammelte Schriften band 10-1: Prismen: Kulturkritik und gesellschaft I*, Frankfurt am Main 1977: 11-30.
- Barbaree, H.E., Marshall, W.L., en R.D. Lanthier**, 'Deviant sexual arousal in rapists'. In: *Behaviour Research and Therapy*, 17 (1979): 215-222.
- Braun, I., en G.C. Cupchik**, 'Phenomenological and quantitative analyses of absorption in literary passages'. In: *Empirical Studies of the Arts*, 19 (2001), nr. 1: 85-109.
- Coetzee, J.M.**, 'Into the Dark Chamber'. In: D. Attwell (red.), *Doubling the Point: Essays and Interviews*, Cambridge 1992.
- Desportes, V.**, *Baise-moi*, vertaling B. Benderson, New York 2002.
- Farkas, G. M.**, *Trait and state determinants of male sexual arousal to description of coercive sexuality*, dissertatie, Universiteit van Hawaii 1979.
- Germain, S.**, *The medusa child*, vertaling L. Nash, Sawtry 1994.
- Higgins, L. A., en B.R. Silver**, *Rape and representation*, New York 1991.
- Koopman, E., Hilscher, M., en G.C. Cupchik**, 'Reader responses to literary depictions of rape'. In: *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts* (in druk).
- Lazarus, R.S., en E. Alfert**, 'Short circuiting of threat by experimentally altering cognitive appraisal'. In: *Journal of Abnormal & Social Psychology*, 69 (1964): 195-205.
- Malamuth, J.V.P., en N.M. Check**, 'Penile tumescence and perceptual responses to rape as a function of victim's perceived reactions'. In: *Journal of Applied Social Psychology*, 10 (1980): 528-547.
- Malamuth, J.V.P., Heim, M., en S. Feshbach**, 'Sexual responsiveness of college students to rape depictions: Inhibitory and disinhibitory effects'. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 38 (1980): 399-408.
- Naylor, G.**, *The women of Brewster place*, New York 1982.
- Oates, J.C.**, *We were the Mulvaney's*, New York 1996.

Schmidt, G., 'Male-female differences in sexual arousal and behavior'. In: *Archives of Sexual Behavior*, 4 (1975): 353-364.

Sontag, S., *Regarding the Pain of Others*, New York 2003.

Tanner, L.E., *Intimate Violence: Reading Rape and Torture in Twentieth Century Fiction*, Bloomington 1994.

Taylor-Guthrie, D., *Conversations with Toni Morrison*, Jackson 1994.